

Despalatalización, palatalización e ceceo no subsistema de sibilantes da fala do Val Miñor

Xosé Henrique Costas González

De entre o variado e complexo abano de posibilidades de estudio que nos ofrecen os subsistemas sibilantes do idioma galego, quixeramos abordar hoxe aquí tres aspectos que, aínda non sendo sobranceiros, si poden ser de interese para os estudiosos da nosa lingüística. Estámonos a referir ó estudio dos fenómenos denominados “despalatalización” (avance no punto de articulación do fonema fricativo, patatal, xordo, /ʃ/, que se articula nos alveolos derivando nun sonido primeiro e nun fonema posteriormente fricativo, apicoalveolar, xordo, /s/); “palatalización” (fenómeno recíproco, que consiste no retroceso no punto de articulación do /s/ en posición implosiva –apicoalveolar normalmente en todo o territorio galego– que produce unha realización semipalatalizada /s/ ou palatalizada /ʃ/, case sempre condicionadas pola presenza dun fonema oclusivo xordo ou dunha pausa); e “ceceo” (ausencia no sistema de sibilantes da realización do fonema /s/ en posición prenuclear ou explosiva e aparición no seu lugar de realizacións interdentalizadas [ʃ] ou [θ], sobre todo en posición intervocálica).

Se nos decidimos por estes tres e deixamos de lado outros fenómenos que concorren nos diferentes subsistemas sibilantes galegos é por seren estes menos coñecidos e menos estudiados, por apareceren en pequenas áreas da costa atlántica galega –o Val Miñor, evidentemente, é unha destas microáreas–, e por estaren moi estreitamente relacionados no reducido marco espacio-temporal que imos abranguer, sen renunciarmos a referencias diacrónicas, moi necesarias para o tema que nos ocupa, e relacións con fenómenos semellantes que teñen lugar noutras linguas e falares romances, xa que sen isto último a nosa comunicación non pasaría de ser unha anécdota lingüística.

Tomando como referencia os estudos realizados sobre o seseo galego polos doutores da Universidade de Santiago e membros do Instituto da Lingua Galega, Manuel González⁽¹⁾ e Francisco Fernández Rei⁽²⁾, poderíamos comezar facendo un esquema dos diferentes subsistemas galegos e portugueses que hoxe existen, a partir do sistema do primitivo galego-portugués medieval (*ver Figura 1 en páxina seguinte*):

(1) Manuel González González, “Subsistemas de sibilantes no galego actual”, en Dieter Kremer (ed.), *Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes. Université de Trèves (Trier) 1986. Vol. III: Grammaire diachronique et histoire de la langue - Dialectologie et géographie linguistique - Textes non-littéraires*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1991, pp. 531-548.

(2) F. Fernández Rei, “Seseo”, en *Gran Enciclopedia Gallega*, XXVIII.

Figura 1.
Esquema dos diferentes subsistemas galegos e portugueses que hoxe existen, a partir do sistema do primitivo galego-portugués medieval.

/s/-/ðz/ /s/-/z/ /j/-/ʒ/	/s/-/z/ /s/-/z/ /j/-/ʒ/	/s/-/s/-/j/ 3	<s/s> - /j/	[ʃ] / [j] 5a
				[s] / [j] 5b
1	2	<s/s> - <z/z> /j/-/ʒ/	/θ/-/s/-/j/	4
			/s/-/z/ /j/-/ʒ/	6
			/s/-/z/ /j/-/ʒ/	7

1. Sistema primitivo, caracterizado por posuír tres pares de fonemas sibilantes, un africado predorsodental, un fricativo prepalatal e outro fricativo apícoalveolar.

2. Sistema arcaico, onde o par africado pasou a fricativo pola perda do elemento oclusivo. Actualmente vixente na Limia Baixa, galego-zamorano de Hermisende e grande parte do norte e nordeste portugués. Nalgúns puntos da Limia Baixa o par predorsodental evolucionou a interdental: /θ/-/ð/.

3. Sistema de transición ó galego, caracterizado pola desaparición dos tres fonemas sonoros. Vixente aínda en puntos da costa atlántica galega e da fronteira luso-leonesa.

4. Sistema maioritario do galego, dentro del hai unha grande área de seseo implosivo.

5. Sistema seccante do galego, de norma apicoalveolar 5a e predorsodental 5b.

6. Sistema portugués do noroeste ou beirão, con desaparición de predorsodentais.

7. Sistema portugués do centro e sur, maioritario, con desaparición de apicoalveolares.

No sistema que nós enumeramos como 5b, galego de seseo predorsodental, distingue o doutor González (*op. cit.*) tres subsistemas correlativos que normalmente coexisten e se interfiren: subsistema seseante de norma predorsal, subsistema despalatalizador e subsistema innovador; estes dous últimos reflexan o elo derradeiro da cadea simplifcactiva do sistema de sibilantes e teñen lugar na fala dos máis novos. Se no subsistema predorsal se establecía a oposición prenuclear /j/-/s/, no despalatalizador atoparémola oposición /s/-/s/, e no innovador só acharemos un único fonema sibilante fricativo⁽³⁾: /s/.

Estamos, secasí, perante o primeiro dos fenómenos do que nos iamos ocupar: a despalatalización. Diciamos ó primeiro que rexeitabamos caer no simple descritivismo sincrónico, e é por iso polo que imos ve-la despalatalización, non diseccionada, senón formando parte dun proceso diacrónico na nosa opinión ben evidente, e, principalmente polas importantes repercusións fonéticas e fonolóxicas que vai producir no subsistema sibilante destas áreas predorsais e, concretamente, na fala do Val Miñor.

Prodúcese, en consecuencia, un achegamento entre as articulacións prenucleares dos fonemas en oposición /j/ e /s/ (recordemos que en posición posnuclear xa tivera lugar unha neutralización que se realizaba principalmente como fricativa apicoalveolar), achegamento encamiñado á confusión nun só, como anteriormente se confundiran nun só fonema dous

(3) Prescindimos de mencionar en todo caso o fonema africado palatal xordo /tʃ/, por non representar problema ningún en ningunha fala galega.

fonemas medievais con realizacións fonéticas moi próximas no punto de articulación, /s/ e /ʃ/. Clarinda de Azevedo⁽⁴⁾ afirma que desde o séc. XIII o galego está procedendo a unha simplificación do sistema de sibilantes, redución que se xeneralizou nos sécs. XIV e XV co enxordecemento das sonoras e que continúa hoxe no galego, engadimos nós, nas áreas de seseo predorsal co proceso despalatalizador e innovador, que conduce indefectiblemente á simplificación máxima nun único fonema.

Ó primeiro, a realización do fonema /ʃ/ sofre un proceso despalatalizador: aproxímanse á realización do fonema /s/. Isto vai provocar inmediatamente unha serie de axustes no sistema, un corremento encadeado na mesma dirección:

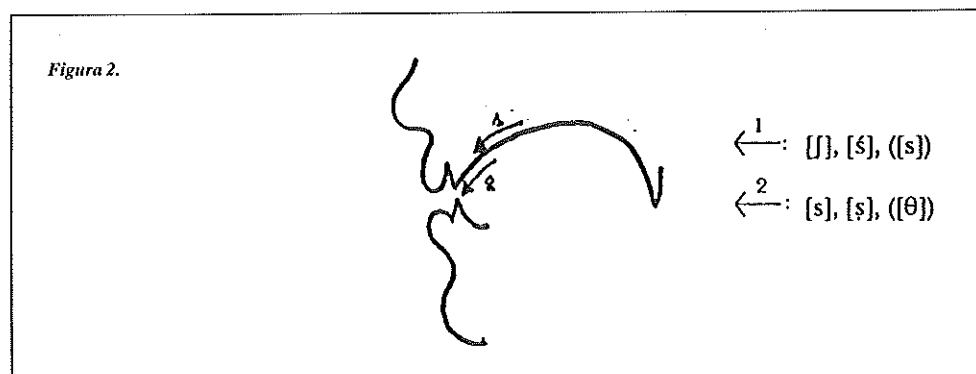
Se /ʃ/ : [ʃ] ou [ʃ̺]
igualmente /s/: [s] ou [s̺].

O fonema predorsal en posición débil intervocálica comeza a articularse predorsointerdental ou propiamente como un verdadeiro sonido interdental:

[ˈkasa] [ˈkaʃa] ~ [ˈkaθa]

O achegamento simplificador do /ʃ/ ó /s/ provoca un corremento paralelo nas realizacións dos dous fonemas, que avanza no mesmo sentido un grao no punto de articulación. Na posición máis débil, na intervocálica, a realización do /s/ dá lugar ó fenómeno que coñecemos como “ceceo”; este ceceo pódese extender mesmo a posicións non intervocálicas, aínda que con menor frecuencia de aparición:

[ˈti ˈθaβes koŋˈtar], [ˈti nõŋ ˈθaβes koŋˈtar]

(4) C. de Azevedo Maia, *História do galego-português*, Lisboa, INIC, 1987, pp. 439-472 (neste libro inclúese unha completa bibliografía); “Antecedentes medievais do “seseo” galego”, en *Homenaje a Zamora Vicente*, Madrid, 1988, pp. 33-44. Cf. Ramón Lorenzo “Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português* de Clarinda de Azevedo Maia”, en *Verba* 14, 1987, espec. pp. 460-465; “O estado da lingua nun documento do séc. XIV”, en *Arquivos do Centro Cultural Português XXIII* 1987, pp. 54-56.

Este “exceso de interdentalización”, de avance nunha única dirección, vai provocar a reacción do sistema en sentido contrario, vai ter lugar un “efecto compensatorio”; o sistema vai buscar un novo acomodo logo da convulsión producida por tanto axuste e reaxuste. Tanto é así que axiña comprobamos na fala do Val Miñor como cando nunha palabra ten lugar o fenómeno da despalatalización ou da interdentalización, se nesa palabra existe un -s posnuclear ou implosivo (realizado normalmente como apicoalveolar), este palatalízase ou semipalatalízase ([ʃ] ou [ʃ̺]); así mesmo, ocorre esta palatalización cando o -s implosivo vai seguido de pausa ou de fonema oclusivo xordo (/p/, /t/, /k/):

[a 'kaʃa], [aʃ 'kaʃa] ~ [aʃ 'kaθaʃ];
 [ũŋ 'koʃo], [ũŋʃ 'koʃoʃ];
 ['eʃeʃ 'treʃ 'piʃkoʃ] ~ ['eθeʃ 'treʃ 'piʃkoʃ].

De maneira que no miñorano, en principio, para que se dea o fenómeno da palatalización implosiva, teñen que se verificar estas tres condicións: a) despalatalización ou interdentalización previa; b) presenza a seguir dun fonema oclusivo xordo; e c) seguida de pausa. Estas dúas últimas condicións concorren tamén noutras áreas da Romanía como factores palatalizadores do -s implosivo, segundo os datos dos que dispomos⁽⁵⁾.

Estamos, secasí, perante unha palatalización condicionada foneticamente, en grande parte distinta da palatalización implosiva que tivo lugar no portugués do centro e sur. O profesor Paul Teyssier⁽⁶⁾ afirma que esta palatalización portuguesa tivo lugar contra o século XVI, cando no centro e sur do país as apicoalveolares se transformaron en predorsodentais palatalizándose en final de sílaba. Sorprendentemente, en zonas galegas non seseantes, cando a predorsodental se transformou en interdental “palatalizou” en final de sílaba, é dicir, derivou nunha apicoalveolar; e paralelamente nas zonas seseantes predorsodentais, cando a predorsal se realiza interdentalizada palataliza en final de sílaba o -s implosivo apicoalveolar en palatal.

Segundo Teyssier, a palatalización portuguesa é un fenómeno tipicamente meridional, tivo lugar onde o primitivo sistema evolucionou a dous pares de sibilantes, un predorsodental (/s/-/z/) e outro patatal (/ʃ/-/ʒ/) pero, outramente, vemos que subxacen fundados paralelismos entre a palatalización portuguesa, o seseo implosivo galego⁽⁷⁾ e maila palatalización galega das zonas de seseo predorsal, pois albiscamos unha corrente común, por máis que os resultados sexan diverxentes, é dicir, en posición implosiva existiu ou existe preferencia pola realización patatal ou máis próxima da patatal.

(5) S. Lahti, “Sur la palatalisation spontanée de l’s dans les parlers gallo-romans”, en NM LII, 1951; P. Rousselot, “L’s devant t, p, c dans les Alpes”, en *Études romanes dédiées à Gaston Paris*, Paris, Émile Bouillon, 1891, pp. 475-484.

(6) P. Teyssier, *História da língua portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa Editora, 1982, pp. 54-56.

(7) O seseo implosivo galego abrangue territorialmente case toda Coruña, boa parte de Pontevedra e parte de Ourense, en canto que final de palabra (*rapás, ves, crus, narís*); agora ben, o seseo implosivo en interior de palabra (*tisnar, torresmo, desmo, esquerda*) rexístrase por todo o territorio lingüístico galego, mesmo nas zonas de distribución absoluta /θ/-/s/.

Portugués do centro e sur:

/ʃ/-/ʒ/ : [ʃ]-[ʒ]

/s/-/ʃ/ > /s/ : [s], [ʃ] en posición implosiva.

/z/-/ʒ/ > /z/ : [z], [ʒ] en posición implosiva.

Galego con seseo implosivo:

/ʃ/ : [s]

/ʃ/ : [ʃ]

/s/ > /θ/ : [θ], [s] en posición implosiva.

Galego seseante predorsal:

/ʃ/ : [ʃ], [s̺], [s]

/s/ : [s], [s̺], [θ]; [s̺], [ʃ], implosiva.

Vemos, logo, como o paralelismo é evidente, como a posición final, posnuclear ou implosiva, sempre se decanta por solucións palatalizantes. Pero hai aínda un fenómeno minoritario nestas falas predorsodentais pero presentes sincrónica e diacronicamente en moitos romances, que vén ensarillar máis este complicado subsistema sibilante do Val Miñor (e doutras zonas da nosa nación): a aspiración do -s, que neste val se rexistra indefectiblemente nos dous últimos casos onde se podía produci-la palatalización, é dicir, perante oclusiva xorda ou pausa:

[ah 'kasa] [ah 'kaʃa];

['eseh 'treh 'pihkoh] ['eʃeh' 'treh' pihkoh].

Na súa articulación, os sonidos [ʃ] e [h] están moi próximos e é posible que nos achemos perante a solución extrema do proceso simplificador nesta posición implosiva: a aspiración e posterior desaparición do -s, feito este diacronicamente moi representado en diversos romances⁽⁸⁾. No falar do Val Miñor hai un inventario léxico limitado de exemplos de aspiración e de desaparición do -s implosivo consagrados xa polo uso común (palabras como *torremo* ou *tetelo*, certas formas pronominais, etc.), pero o que si se rexistra é un grande número de exemplos espontáneos, fugaces, propios da fala do momento. En diversos estudos sobre o galego tense falado da aspiración "especialmente cando o s é implosivo non final" e cítanse exemplos do Val de Verín ou dos Ancares⁽⁹⁾ que na nosa opinión non son totalmente válidos, e afirmamos isto sen reservas porque os exemplos fornecidos sono perante "gheada",

(8) Vid. p. e. D. Alonso, "Sobre la -s final de sílaba en el mundo hispánico", en *Obras Completas I*, Madrid, Ed. Gredos, 1972, pp. 73-82; J. Allières, "Un exemple de polymorphisme phonétique: le polymorphisme de l'S implosif en gascon garonnais", en *Via Domitia I*, 1954, pp. 70-103; D. Grifit, "Rotacismo y aspiración: una nota sobre cronología dialectal", en *BFiCh*, XVIII, 1965; J. Méndez-Dosuna, "La duración de s en los grupos ps, st, sk: a propósito del orden de difusión regular de algunos cambios fonéticos", en *Mitxelena*, Gasteiz, 1985, pp. 647-655, e "La aspiración de 's' como proceso condicionado por el contacto de sílabas", en *REL* XVII, 1, 1987, pp. 15-35.

(9) M. Taboada, *El habla del valle de Verín*, Univ. de Santiago, Verba, anexo 15, 1979; J. R., Fernández González, *El habla de Ancares (León). Estudio fonético morfosintáctico y léxico*, Oviedo, 1981.

e a “gheada” xa de seu é unha aspiración, polo que poderíamos falar máis ben dun “proceso asimilatorio”, pero dificilmente como unha auténtica aspiración do -s. De tódolos xeitos cítanse exemplos de aspiración ante oclusiva xorda que son dignos de ser tidos en conta, sobre todo os casos que nos proporciona o ALGA⁽¹⁰⁾.

Recapitulemos brevemente sobre o dito polo de agora:

1. Existe unha tendencia simplificadora desde a Idade Media nos diferentes subsistemas sibilantes galegos.

2. Nas áreas galegas de seseo predorsodental a despalatalización (fenómeno simplificador) acarrexará unha serie de reaxustes en cadea, cal é o caso da interdentalización e o ceceo. Fagamos notar que o chamado “ceceo andaluz” xorde dun proceso diferente na orixe pero coincidente parcialmente no resultado co ceceo galego.

3. Prodúcese unha reacción no sistema ante a esaxerada tendencia nunha única dirección; esta reacción fructifica na palatalización do -s implosivo, relacionada coa que tivo lugar en portugués e co seseo implosivo galego en tanto que participantes dunha corrente común. A orixinalidade das falas galegas das que nos estamos ocupando baséase na disparidade de solucións, no polimorfismo do -s implosivo, que coincide neste sentido con algúns falares brasileiros⁽¹¹⁾.

Cinxíndonos ó falar miñorano, onde coexisten e se interfieren tres subsistemas sibilantes distribuídos segundo as idades, poderíamos falar en xeral dun subsistema de sibilantes que presenta os seguintes fonemas e alófonos:

1. Posición prenuclear.

/j/ : [j] ([ˈjaβre]), [ʃ] ([ˈsaβre]), [s] ([ˈsaβre]).

/s/ : [s] ([ˈsowto]).

Posición prenuclear intervocálica

[s] ([o ˈsowto]), [ʃ] ([o ˈʃowto]), [θ] ([o ˈθowto]).

2. Posición posnuclear.

</s> : [ʃ] ([ˈdame o ˈlapiʃ])

[j] ([ũŋj ˈpawś ˈkurtoś]) ~ [ʃ] ([ũŋʃ ˈpawś ˈkurtoś])

[h] ([oh ˈtreh ˈkaroh])

[r] ([or ˈβojś ˈpaštaŋ])

Na teoría este é o subsistema, pero na realidade poden chegar a ocorrer diversas irregularidades, como por exemplo existir ceceo en inicial absoluta, rotacismo logo da despa-

(10) ILG (Instituto da lingua Galega), ALGA (*Atlas Lingüístico de Galicia*), materiais inéditos (no prelo está xa o volume primeiro, adicado á morfoloxía verbal).

(11) D. I. Callou / H. D. Marques, “O -S implosivo na linguagem de Rfo de Janeiro”, en *Littera 14*, Rio, 1975, pp. 9-137; C. Cunha, “Le polymorphisme du Portugais du Brésil et ses causes: le cas du /s/ implosif”, en *Cultura Neolatina XXXIV*, 3-4, 1974, pp. 327-335.

latalización (['or nōm 'bow], "hoxe non vou"), e mesmo palatalización e aspiración ante sonora ([mihmo], [mi3mo], [mizmo], [mirmo]); pero estas "irregularidades" se destacan é precisamente polo excepcional e ocasional da súa aparición⁽¹²⁾.

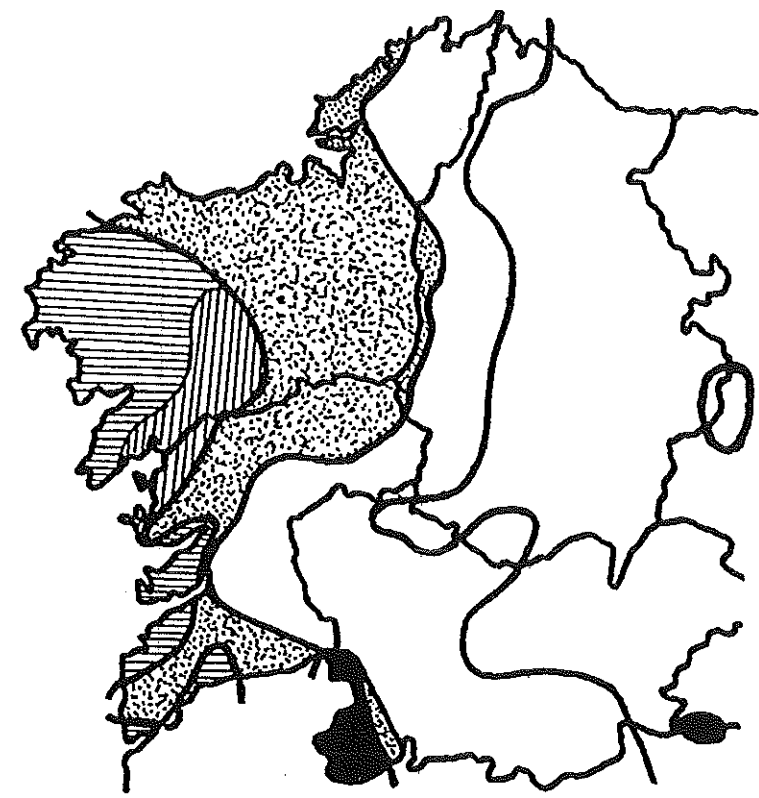
Para concluír con esta breve e intensa comunicación diremos que, en contra do expresado por algúns estudiosos, coídamos que a aparición no subsistema maioritario do fonema /θ/ non pode ser atribuíble á colonización española; como sonido, [θ] aparece como alófono do fonema /s/ en áreas predorsais; como fonema pervive, amais de no galego común, na arcaizante Limia Baixa xunto co seu correlato sonoro: /θ/-/ð/. Nos tres casos é produto da interdentalización do sonido predorsodental; é dicir, este fonema /θ/ é unha das evolucións posibles do fonema predorsodental que tivo a fortuna de triunfar no subsistema sibilante maioritario e común do galego, ó igual có acontecido no seo do castelán⁽¹³⁾. Tanto a formación do fonema /θ/, coma a palatalización, o ceceo, a aspiración ou o rotacismo, son fenómenos que o noso idioma comparte con outros romances: palatalización haina nalgúns galorromances, en dialectos occitanos, no portugués, etc.; aspiración húbboa en francés, haina no medio-día español e, por exemplo, tamén no portugués-brasileiro do Río de Janeiro; ceceo achámolo en grandes áreas de Andalucía ou de Hispanoamérica, etc., etc. Todos estes resultados minoritarios en Galicia danse con maior ou menor éxito e extensión noutros romances, pero en ningún deles teñen lugar todos eles á vez, e aquí reside a orixinalidade destes falares galegos dos que hoxe trouxen unha pequena mostra.

Esta comunicación foi presentada no XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas, organizado pola Universidade de Santiago de Compostela en 1989 e publicada nas Actas do mesmo, Tomo VI, Fundación "Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa". A Coruña, 1994.

(12) Para máis exemplos de "regularidades" e "irregularidades" consúltase X. H. Costas González, "Seseo e ceceo", en *Aproximación lingüística á fala de Vincios (Val Miñor)*, tese de licenciatura inédita, Universidade de Santiago, 1986, pp. 61-84.

(13) J. Frago, "De los fonemas medievales /j, ʒ/ al interdental fricativo /θ/ del español moderno", en *Philologica Hispaniensia*, II, Madrid, 1985, pp. 205-216; M. Sánchez Álvarez, "Un testimonio temprano del timbre ciceante de la 'z' española", en *Actas XIV C. I. L. Ph. R.*, III, Napoli, 1979.

Figura 3.

SEGUNDO O ALGA

- 5 b
- 5 a
- 4 a
- 2